

X.

Egy belga jezsuita magyarországi vándorlásai.

A XVIII. század hatvanas éveiben, mikor a Jézus-Társaságnak Belgium egy részét is magában foglaló francia tartománya feloszlott, több belga jezsuita hazákban telepedett le, ahol akkor magyar rendtársaiknak számos kolostoruk, iskolájuk és nevelőintézetük volt. Ezek közül az emigráns jezsuiták közül a legjelentékenyebb Francois-Xavier de Feller volt, aki több, mint négy évig maradt hazánkban és érdekes úti naplót hagyott hátra. E naplóban szinte napról napra feljegyezte 1765 és 1769 közt Magyarországon és a környező országokban történt vándorlásainak élményeit és benyomásait.

Feller a maga korában rendjének egyik legkiválóbb és legtevékenyebb tagja volt. Sok hittudományi s bölcsészeti munkát adott ki és több szótárt s folyóiratot szerkesztett. Mikor mint világi pap visszatért hazájába, röpiratokban és folyóiratokban hevesen támadta azokat a reformokat, melyeket II. József császár Belgiumban életbe akart léptetni s ezzel a munkásságával mint hazája szabadságának védője honfitársai körében nagy népszerűsége tette szert.

Szenvedélyes utazó volt, kis igényű, fáradságot nem ismerő, könnyen barátkozó, minden iránt érdeklődő. Jóformán alig van Magyarországnak és Erdélynek olyan vidéke s városa, ahol ne járt volna. F fiatal volt, mindössze harminc éves, mikor hozzánk elvetődött, mégis csodálatos, milyen hősi kitartással tűrte a fáradsalmakat, nélkülözéseket és szenvedéseket, melyekben kóborlásai közben nem egyszer része volt. Ha papi teendőket végez, gond nélkül élhetett volna egy kolostorban vagy szemináriumban, több emigráns rendtársa példájára valami magyar főúri háznál mint nevelő is kaphatott volna alkalmazást. Nyugtalan és kíváncsi természetű ember volt azonban, a tudásszomj és kalandvágy nem hagyta pihenni, örökké vándorolt egyik helyről a másikra. Rendesen egy jezsuita, ferencrendi vagy piárista társház vendégszeretetét élvezte és nem egyszer volt nemesuraknak, püspököknek, kanonokoknak és plébánosoknak vendége. Megismerte a nélkülözést és nyomort is. Gyakran bizony éhezett, ebédje nem volt más, mint egy darabka fekete kenyér vagy egy pohár víz. Előfordult, hogy falusi korcsmában vagy istállóban hált parasztok és állatok közt, sőt az Isten szabad ege alatt is, szekéren vagy a puszta földön, mint valami pásztor-ember. Elmeséli, hogy egy ízben egy falusi plébánosnál keresett éjjeli szállást. Ennek azonban csak egy szobája volt 17—18 vendég számára, neki már nem jutott hely. Nem tehetett hát egyebet, a hideg, esős időben egy kocsiiban töltötte az éjszakát, egy farkas is ólálkodott körülötte (valószínűleg egy házőrző kuvaszt nézett farkasnak). Nem félt, még ha sűrű erdőn vagy pusztaságokon kelt át, akkor sem. Néha

egyedül utazott, máskor társaságban, *per pedes apostolorum*, kocsin vagy lóháton. Leginkább kedveli az utazásnak Magyarországon általános módját, a lovaglást, vesz is lovat magának és magyar nadrágot híz, „amely csodálatosan jól illik neki“. Annyira megszokja a lovaglást, hogy lóháton érzi a legjobban magát, még pihenni is tud lovon, mintha csak ágyban fekiüdne. Olyan ügyes lovas volt, hogy Besztercén Nepomuki Szent Jánosnak, a bányászok védszentjének napján, amikor barátaival lovaglőversenyt rendeztek, ő lett a győztes. Később egy másik kedvenc állatja is volt, egy kis kutya, mely bolyongásai alatt hűségesen kísérte. Úgy utazott tehát, mint kétszáz évvel annakelőtte Zsámboki János, aki *Emblemái*-nak tanúsága szerint szintén lóháton és két kutya társaságában járta a külföldi országokat. Lóháton teszi meg az utat Besztercétől Rómáig, és nagyon fáj neki, hogy visszafelé Lorettóban nagy nyomorúságában kénytelen lovat, „a derék Hanselt“ eladni.

Feller *Itinéraire*-je, amely nyomtatásban halála után 18 évvel, 1820-ban látott napvilágot, nem valami irodalmi ambícióval szerkesztett könyv. Úti feljegyzések keverednek benne hosszú lére eresztett elmélkedésekkel és gyakori latin idézetekkel, amelyek művének nehézkességű, fontoskodó jelleget adnak. A derék jezsuita szereti tudományát fitogtatni és örökös idézeteivel ugyancsak próbára teszi az olvasó türelmét. Minden, amit lát, az Evangélium egy részletét vagy Horatius valamelyik versét juttatja eszébe. Vannak rögeszméi, amelyeket lépten nyomon ismétél, az is megcsúsz, hogy ellenmondásba keveredik önmagával és elfelejti, hogy néhány lappal előbb mást mondott. El kell azonban ismernünk, hogy őszinte, nem eszményíti sem magát, sem másokat, meglepő kedélyességgel és szinte megható nyíltsággal mondja el azokat a kellemetlenségeket, melyek utazásai folyamán érték. Gyengéd és hálás azok iránt, akik jóindulatot mutatnak irányában, s megbocsát a durva és gonosz embereknek, akik néha még az éjjeli szállást s a falat kenyeret is sajnálták tőle. Úti naplója tehát olyan „jóhiszemű“ könyv, mint Montaigne *Essais*-je Helyenként száraz, nehezen megemészthető, de eleven, tele apró jellemző apróságokkal. Szerzője leplezetlenül feltárja a lelkét, van humorérzéke és anélkül hogy valami mélyreható megfigyelő volna, sok érdekes dolgot jegyez fel benne a régi, kétszáz év előtti magyar világról. Két kötetből áll, az első olyan utazási feljegyzéseket foglal magában, amelyek majdnem teljesen Magyarországra és Erdélyre vonatkoznak, a második pedig a szerző Svájcban, Németországban stb. tett utazásairól szóló jegyzeteit és leveleket. E levelek jó részét egy Magyarországon megismert, Ybarra nevű spanyol grófhoz és annak feleségéhez írta.

Feller 1765. május 15-én érkezett hazánkba és pedig családja egy régi barátjának, a Trencsénben lakó Reinhart tábornoknak ajánlatára. Több rendtársával együtt Nagyszombatban telepedik meg, ahol akkor a jezsuitáknak egyetemük, kollégiumuk, nevelőintézetük és csillagvizsgálójuk volt. Mintegy másfél évig marad Nagyszombatban s onnan gyakran tesz a Felvidéken kisebb-nagyobb kirándulásokat és utazásokat. Eleinte nincs más dolga, mint hogy „önmagával filozofál“ és élvezi templomukban a szép zenét, később akad munkája, franciát tanít a szemináriumban, gyóntat és más egyéb házi teendőket végez.

1766. október 28-án Besztercebányára kerül. Egy évet tölt e város-

kában, miközben több bányavárost meglátogat és gyarapítja természet-tudományi ismereteit. Besztercebányai évről ezt írja. „Soha életemben nem voltam elégedettebb, nyugodtabb, vidámabb... A város környéke rendkívül változatos és nagyon bájos. A bányák elevenné teszik és érdekes látnivalókat nyújtanak. Ott ettem életemben a legszebb és legjobb kenyeret.“

A következő évben a fiatal Andrassy Miklós gróf házi tanítója lesz Monokon. Nem terhes állás ez, alkalmá nyílik több magyar nemesi családdal megismerkednie, melyek a víg, szellemes, eleven eszű, sokoldalú fiatalai jezsuitát birtokaikon és kastélyaikban örömmel látják. Monokon ismeri meg a már említett Ybarrát is, akinek Andrassy-leány volt a felesége.

Nem sokáig marad Monokon, mert tanítványa megbetegszik. Szívesen hagyja ott a nem neki való nevelői állást és elfogadja Ybarra meghívását, aki Besztercén lakott, mint az erdélyi állami bányák igazgatója. E kis szász városban hosszabb időt tölt s onnan elzarándokol Rómába.

Nagyszombat, Besztercebánya, Monok, Beszterce: ezek voltak tehát ennek a fárahatatlan utazónak fő állomásai. Nem tudott azonban sokáig egy helyben maradni. A nagy városokban: Budán, Pesten, Kassán, Kolozsvárott, Pozsonyban több ízben megfordult s megismerte épügy a Felvidék és Erdély hegyes tájait, mint a Nagy Magyar Alföld pusztaságait. „Filozófus“ volt, ahogy e században e szót értették, egyetemes ember, akit a természet szépségei és ritkaságai, a történeti és művészeti emlékek, a vallási és politikai viszonyok, a társadalmi élet, a népszokások egyformán érdekelték. Szabad óráiban Turóczi, Istvánfi, Bél, Pray s más magyar földrajzi írók és történészek műveit olvasgatja. Ismeretei tágkörűek, bár kissé zavarosak, megfigyelései néha alaposak, néha felszínesek, ítéletei gyakran helytállóak, máskor naivak, elsietettek és ellentmondók. E hibái ellenére elmondhatjuk, hogy kevés külföldi, sőt kevés magyar ember volt, aki ebben az időben hazánkat személyes tapasztalatai alapján úgy ismerte volna, mint ez a fiatal jezsuita páter.

Mint láttuk, Feller hazánkban töltött négy esztendejének nagy részét a Felvidéken és Erdélyben élte le, hol, mint mondja, sűrűn lakott, jól művelt, szép vidékeket, vendégszerető és művelt nemes urak-lakta kastélyokat, műemlékekben gazdag régi városokat látott. Gyűlölte a francia filozófusokat, de Rousseau példájára rajongott a természetért s a falusi népért, amelynek egyszerű, patriarchális erkölceit még nem rontotta meg a művelődés. Igen szerette a hegyeket, megcsodálta a „gőgös Krivánt“ és „hófedte társait“, valamint a Kárpátokat, melyekről így ír: „Szemem nem tud betelni a Krapach látásával... Mintha egy halványkék, fehér berakásokkal tarkított márványtomb volna. Ez a számtalan bizarr csúcsból álló óriási hegykoszorú hatalmas fenyőerdők felett emelkedik ki; melyekben medvék laknak, alattuk a völgyek meglepően termékeny földjükkel és fejlett kultúrájukkal ejtik csodálatba az embert... Nem tudom, van-e természetben felemelőbb látvány.“ Nem elégszik meg a hegyeknek távolból való szemlélésével, meg is mássza őket. Magyar barátai ezekre a kirándulásokra nem kísérték el s Fellernek a hegyekért való lelkesedését valószínűleg különcködésnek

tartották, hiszen a hegymászás ekkor nemcsak nálunk, de Svájcban sem volt még divatban.

Bejárta és leírta Felsőmagyarország majdnem minden városát. Történetükre nézve bőségesen talált adatokat a magyar geográfusok könyveiben, különösen Bél Mátyás művében. Pozsonyban megtekinti a várat. Rubenstól s más híres festőktől való képeket és szép szász porcelán-gyűjteményt lát benne. Nagyszombat sok tornyával, magas várfalaival és mély várárkaival felemelő benyomást tesz rá. A jezsuita kolostor hatalmas épület, 150 jezsuita lakja, nagyszerű ebédlője van s jól megépített és felszerelt csillagvizsgálója. A tanárok közt több kiváló akad, mint Kaprinay István, a jeles történetíró s oklevéltudós és két európai híró csillagász: Kéri Ferenc, aki maga szerkesztett különböző csillagászati műszereket és Weiss Ferenc, az egyetem matematika-tanára és a csillagvizsgáló igazgatója, ki párizsi asztronómusokkal állt összeköttetésben. Selmechányán Feller megcsodálja a Kálváriát, melynek szerinte fekvés dolgában talán az egész világon nincs párja. Ezt írja róla: „Egy csúcsban végződő, teljesen kerek, pontosan kúp-alakú hegyen fekszik, melyet szép növényzet borít. Sok állomás, kápolna, kupola van rajta, igen jól elrendezve; az egész nagyon szép.” Bányászruháát öltve leszáll a bányákba és leírja a gépeket. Esztergomban megnézi az épülő székesegyháznak, primási palotának és szemináriumnak alapozási munkálatait, melyeket Barkóczy primás végeztet s megemlíti, hogy a munkások vigyázatlanságukban összetörték egy igen szép gótikus kaput, mely a régi templom maradványa volt. Érsekujvárt trefásan *Pulicopolus*-nak nevezi el, mert ott sokat szenvedett a bolhák miatt. Egerben meglátogatja Eszterházy Károly érseket, aki megmutatja neki az épülőfélben lévő hatalmas líceumot. Egerben több török házat, egy templommá átalakított mecsetet és minaretet lát. Sárospatakon felkereste Csécsi Jánost, e kor egyik leghíresebb kálvinista tudósát, aki őszintén bevallotta neki, hogy elvesztette hitét a kálvinizmusban. Ez nem fájt neki, amiatt azonban sírva panaszkodott, hogy a lakásába betörték és több száz aranyát ellopták.

Feller több magánkastélyt is megtekint. Ezek újonnan épített vagy átalakított, gazdagon bebútorozott és díszített, pompás épületek. Királyfalván Pálffy Károlynak van kastélya nagyszerű parkkal, mely állítólag a legszebb Magyarországon, benne ünnepi terem, színház, remetelak, narancsház, botanikus kert, teknős-béka-medence és fácános. Vöröskőn Pálffy Miklós kastélyában megmutatják neki a fegyvertárt és a ritkasággyűjteményt, mely drágaköveket, márványtömböket, kagylókat, érmeket, dohányszelencéket, török pipákat, a tokaji hegyen aranyvá változott szőlőfürtöket s egyéb érdekes dolgokat foglal magában. A gácsi Forgách-kastélyban törököket, kínaiakat, arabokat ábrázoló fehér cserépkályhák vonják magukra a figyelmét. A gödöllői Grassalkovich-kastélyban, melynek vadaskertjében dámvadakat és fehér szarvasokat lát, megcsodálja a nagyszerű lakosztályokat. Egyik szobában őrzik az ágyat, melyen Szavojai Jenőt halva találták, két másik szoba pedig Mária-Teréziának és Lotharingi Ferencnek volt hálószobája, midőn Gödöllőn a herceget meglátogatták.

Feller több ízben tartózkodik Budán és Pesten. Budán, melynek, mint mondja, három része van: *Arx* (Vár), *Aquatica* (Víziváros) és *Ratzianica*

(Ráczváros) még látja a török világ nyomait: egy mecsetet, egy minaretet és egy török fürdőt. Megmutatják neki azt a helyet is, honnan Budavár ostroma alatt pataként folyt a vér a Dunába s egy épület maradványát, mely egykor Mátyás király könyvtárát foglalta magában. A várból élvezzi a szép kilátást, melyet már ő előtte is több külföldi utazó megcsodált.

A pesti Rökkantak háza Feller szerint Európa egyik legszebb épülete, a király is ellakhatnék benne. Volt alkalmja megtekintenie a pesti országos vásárt is. Nagyon érdekes látvány volt ez görög, örmény, zsidó és török árusaival és nyüzsgő vásáros népével. Különösen a török kereskedők festői öltözete tetszett neki.

A Dunántúl nagy részét bebarangolja. Győrben megnézi a híres kaput, melyet valaha Vaubecourt egy petárdával felrobbantott s azután a várost a törököktől visszafoglalta. Látja azt az emlékművet is, melyet VI. Károly császár emeltetett 1731-ben, hogy kiengesztelje az Oltáriszentség megszenteltetését, melyet a helyőrség katonái követtek el. Pécsert megtekinti a jezsuiták templomát, amely egykor a török birodalom legszebb mecseteinek egyike volt. Ott, úgy hallotta, időközönként még mindig feltűnnek török zarándokok és szomorúan nézik a várost, melyben még sok minden emlékeztet a török uralomra s melyet Szolimán földi paradicsomnak nevezett. Szigetvár és Mohács is a török-magyar háborús időkre emlékezteti. Majkon szép kamalduli kolostort lát. Felkeresi a Balatont is, amely ekkor még nem volt felfedezve és keresztül megy a Bakonyon. Egy apátságban ebédel, — ez a zirci apátság lehetett — el van ragadtatva a fogadtatástól, sehol sem látott olyan udvariás és szíves szereteteket, mint ott.

Több ízben és minden irányban, postakocsin, gyalog vagy lóháton bejárta Feller a nagy Magyar Alföldet, a *Mare Siccum*-ot is. Nyoma sincs benne annak a romantikus lelkesedésnek, mellyel száz évvel később magyarok és külföldiek az Alföldet szemlélik. Szerinte ez Magyarország egyik nagyon termékeny, de elhanyagolt, műveletlen területe, nincs sem fája, sem köve, sem rendes ivóvize, nagy részén nem lát az ember mást, mint eget s fűvet, nincs rajta ház, nincs fa, nincs semmi, amin a szem megakadhatna. Az alföldi parasztok szegények és szánalomra méltók, birkabőrből való ruhát és bocskort hordanak, hajukat zsírozzák, hogy minél feketébb legyen, ezért a templomokban a szag elviselhetetlen, náddal vagy száraz trágyával tüzelnek és az év nagy részében a szabad ég alatt élnek. A nemesek kapzsiak, anyagiak, földhöz ragadtak, egyébről sem tudnak beszélni, mint lovaikról, ökreikről, birkáikról és birtokaikról; gazdagok és mégis „szegényes és piszkos módon” élnek.

Feller tehát az Alföldet a legsívárabb, legegyhangúbb vidéknek tartja, amit elképzélhet az ember. Ennek az állításának bizonyítására több apró kalandját elbeszéli. Egy ízben a Tisza vidékéről Pestre igyezik. Gyalog megy, nincs pénze, sem útítársa, sem vezetője, még botot sem tud törni magának, mert sehol nyoma sincs bokornak, kutyáktól, ökröktől, bikáktól retteg. Hatvan és Abony közt a pusztán egy magányos istállóban tölti az éjszakát. 17 ló szabadon járt-kelt benne és csak az állatok ösztönén mult hogy össze nem taposták, de azért nyugodtan aludt, ha nem is olyan jól, mint hálópajtásai, a kocsisok. Másnap Abony-

ban ebédel. Ez egy alföldi módra épített, nagy mezőváros. Házai vagy a földbe vannak beásva vagy vályogból, nádból, itt-ott fából építve. A gabonát nem csűrőkben, hanem vermekben tartják. Kecskemét jelentékeny mezőváros, szép szőlőkkel körülvéve, ott Feller a piaristáknál kipiheni magát. Szolnokon az egyik templomban különös nagyheti szer-tartást lát: a Pilátus-verést. A férfiak és nők verik, pofozzák, ostoroz-zák magukat, a gyerekek pedig óriási zaj közepette a földet döngetik. A tószegi kálváriánál buzgón imádkozik, Isten oltalmába ajánlja ma-gát, az meg is könnyörül rajta: egy szervita barát akad útjába, aki fel-veszi szekerére és vele szerencsésen megérkezik Pestre.

Egyszer felmászik a tokaji hegyre, honnan szép kilátás nyílik az egész Alföldre. Tokajból Hajdúböszörménybe megy, ott hiába keres lovat és kocsit, de a postamester megsajnálja és gyalogos kíséret ad melléje Debrecenig. Debrecenről az írja, hogy „kínai módra“ épített város rendkívül széles utcákkal és egyszerű, alacsony házakkal. Van-nak az utca felőli oldalon ablaktalan, törökös házai is. Nagyváradon barátságos fogadtatásra talál Patachich püspöknél. Több napig a püs-pök vendége, akinek gazdag könyvtára és pompás zenekara van, meg-hallgat nála egy három óráig tartó hangversenyt.

Mikor Rómából visszatér, akkor az Alföld déli felét járja be. Az olaszországi út nagyon megviselte, siralmas állapotban van. Össze-visz-sza szakadozott ruhájában, lesóványodva, idő előtt megkopaszodva, egy elcsigázott, sebekkel borított gebén ülve, a maga bevallása szerint olyan, mint egy „öreg, fáradt csavargó“. Temesvárról azt jegyzi fel, hogy ren-desen épített város, szép székesegyháza van, a jezsuiták temploma egy-kor mecset volt. A török időkre emlékezteti a vár és a sok török ház is. Nagybecskerek a „legyek, szúnyogok, poloskák és balhák hazája.“ Zom-bor környékén kétszer is eltéved és, ha szerencséjére nem akad egy lati-nul tudó parasztemberre, talán lovával együtt felfalták volna a dühös kutyák. Egy tanyán pihen meg, hol bűdös víz az ebédje és egy kiszáradt lókoponya az ülőhelye. Azután Szabadkán és Szegeden át elvergődik Makóra. Ebben a „csúf faluban“ székel Engel püspök, aki biztatja, hogy vállalja el egyházmegyéjének egyik német-francia plébániáját, ő azonban nem fogadja el az ajánlatot.

Már említettük, hogy Feller Ybarra gróf meghívására ment Er-délybe. Több hónapot töltött Besztercén és oda tért vissza olaszországi útja után is. Jól érezte magát ebben a szász városkában, honnan gyalog s lovon a hegyekbe kirándulásokat tett. Mint Rousseau szavojai viká-riusa, ő is magához vette breviáriumát, írószereket, papirost vagy egy könyvet, a hegyekben kiválasztott magának egy szép kilátópontot, ott irogatott és olvasgatott „egy juhnyáj közepette egy kis pástor jelen-létében, aki elragadtatással figyelte.“ Bejárta az erdélyi városokat is, megismerkedett katolikus és protestáns főurakkal, a Bethlenekkel, Hallerokkal, Telekiekkel. Franciákkal is találkozott, sőt néhány honfi-társával is, többek közt Chemot nagyszebeni orvossal s Debreux jezsui-tával, aki az egyik fiatal Teleki gróf mellett nevelősködött. Kálvinista lelkeseket is meglátogat néha. Így egy ízben a vajdahunyadi kálvi-nista pap vendége, akivel egészen éjjelig beszélget hittudományi kérdé-sekről. Nem kiabálnak, nem veszekednek, csendesen társalognak a

papné és leánya nagy csodálkozására, akik hangosabb, „magyarosabb” teológiai vitákhoz voltak szokva.

Feller tehát, mint láttuk, hazánk mindegyik táját bejárta. Mint minden idegent, úgy őt is első sorban a Magyarországon lakó népfajok sokasága és különbözősége lepte meg, ami nem volt csoda, hiszen hazánk ethnikai képe akkor még tarkább és változatosabb volt, mint később. „Magyarországon — írja Feller — száz mindenféle népet ismerem meg, mert nem is szólva a szlovákokról, horvátokról, örményekről, németekről, franciákról, olaszokról, lengyelekről stb., kiket mindennap látok Nagyszombatban, tekintélyes orosz telep van Ungvár mellett... Zimonyban, Pozsegában stb. pedig törökök vannak, akik eljárnak a zágrábi, brassói vásárokra.” Mind e népeknek megvan a maguk külön nyelvük, úgy hogy valóságos Babel-torony Magyarország. Szerencsére van egy nyelv, melynek révén ez a sokféle nép megérti egymást, ez a latin, a közigazgatás és tanítás hivatalos nyelve. Mindenki tud latinul. A nemességnek s a papságnak ez a társalgási nyelve is, de akadnak latinul beszélők még a parasztok s katonák körében is. Annak a külföldinek tehát, aki ebben a korban hazánkba elvándorolt, nyelvi tekintetben könnyebb dolga volt, mint ma, akkor a latinnal mindenütt boldogult.

Az a sok mindenféle népfaj, amely Magyarországon él, vérmérséklet, szokások, műveltség tekintetében különbözik egymástól. A magyarok Feller szerint általában szívesek, szolgálatkészek, jóindulatúak, őszinték és ragaszkodó természetűek. Nemcsak a földművesek, hanem a vidéki birtokosok, nemesek is kezdetleges életet élnek. Nagy lókedvelők és lóismerők, helyenként pompás lóistállóik vannak, mint Grassalkovich hercegnek gödöllői istállója, melyekben lovakat, ökröket, pásztorokat ábrázoló szobrok láthatók. A főúri kastélyok kivételével a magánházak a kényelemnek és fényvűzésnek teljesen híján vannak. Az ajtók túlalacsonyok, az ágyak túlkicsinyek. A vendégfogadók szegényesek és piszkosak. A városokban vannak szép templomok és középületek, a falusi házak azonban általában nyomorúságos viskók, Német-Alföldön disznóólaknak néznek őket.

Primitív a magyarok táplálkozása is. A finom ételeket nem kedvelik, csak a nehéz húsokat méltányolják, a sült hússal végződik be az ebéd, a csemegét nem ismerik. Ha belépnek egy vendéglőbe, első szavuk: *bubula* (tehénhús), mire a vendéglős sebtiben levág egy marhát és fél óra múlva már sült húst talál fel a vendégeknél. Az a régi erdélyi szokás, hogy mindenki az övéhez erősítve vagy kardja hüvelvében magával hordja kését és villáját, ma már Feller szerint eltűnőfélben van. Én úgy az a szokás is, hogy nem pohárból, hanem nagy közös kanocsóból isszák a bort. A magyar borok egyébként kitűnők, nemcsak a tokaji, hanem a budai, soproni és egri borok is. Valamennyinek királya a *hongria*, vagyis a magyarádi. Hogy a magyar borokat aszkéta elvei ellenére Feller sem vetette meg, mutatja egy, dicsőítésükre írt latin episztolája, melyet a rozsnóvi jezsuitákhoz intézett s melyet útinaplójába érdemesnek tartott belevenni.

A magyarok öltözködésmódjára vonatkozólag ezt a megjegyzést olvassuk könyvében: „A magyarok szeretik a feltűnő és fényes színeket... A magyar ruha rendkívül jól áll a fiatalságnak, egy szép természet

jobban mutat benne, mint a világ akármely más ruhájában; ezért a magyarok bolondjai a ruhának, különösen a nadrágnak; sok fiatal ember azért nem akar pap lenni, hogy ne kelljen neki *caligas germanicas* (német nadrágot) hordania."

Az irodalom iránt a magyarok Feller tapasztalatai szerint, nem nagyon érdeklődnek, vonzzák azonban őket a „száraz és nehéz” tudományok: a nyelvek, a mennyiségtan és a régiségtan. Nagyon eleven bennük a természettudományok iránti érdeklődés is. A kolostorokban és kollégiumokban, sőt főúri kastélyokban is gyakran láthatók fizikai és asztronómiai műszerek. Éppúgy előszeretettel foglalkoznak természetrajzzal is, sok helyen talál az ember ásványokat s mindenféle ritka és érdekes tárgyakat tartalmazó gyűjteményeket.

Természetes, hogy Fellert különösen érdekelték hazánk vallási viszonyai. Megállapítja, hogy a hittudományi kérdések a társalgásban nagy szerepet játszanak s nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az amúgy is oly kevésbé egységes nemzet számos, egymást megvető és gyűlölő szektára oszlik. Feller már amikor hazánkban tartózkodott, szenvedélyes hitvitázó volt és mivel gyakran megfordult protestáns nemések és lelkészek házánál, bőségesen nyílt alkalmá, hogy a katolikus dogmák védelmére keljen. Erdélyben néha oláh pópákkal és szerzetesekkel is vitatkozott.

Azt tapasztalja, hogy a magyarok vallásossága nem valami mély és szilárd, inkább csak gépies külsőségekre szorítkozik, sóhajtozásokban, meghajlásokban, végnélküli *mea culpák*-ban nyilvánul. A köznép tudatlan, nem ismeri vallását, tele van durva és neveléses előítéletekkel és babonákkal. A szlovákok vallásosabbak, mint a magyarok. Ez utóbbinak egy szörnyű szokásuk van: nagyon szeretnek káromkodni, ezért nem kellemes társaságukban lenni.

Jezsuitánk sajnálkozva látja, hogy a francia felvilágosodás mennyire terjed Magyarországon. Ennek bizonyosságául elmondja több érdekes tapasztalatát. Az abauj-torna-megyei Vedregyen egyszer magyar urak társaságába kerül. Ezek kíváncsiak voltak őt hallani és sok mindenféle dologban kikérték a véleményét. Egyikük, Eszterházy herceg ügyvédje, kissé franciául is tudott. Csodálkozva tapasztalta Feller, hogy ezek a magyar nemések ismerték Montesquieu műveit: az *Esprit des lois*-t és a *Lettres persanes*-t, a német Febronius (Hontheim) munkáját és a felvilágosodás irodalmának egyéb termékeit. „Mindezek a pestises munkák — írja felháborodva — ismertek Magyarországon, ezek az urak valamennyit olvasták.” Betléren Andrásy tábornok házánál heves vitája van egy „mogorva, szemtelen deistával”. Úgy tapasztalja, hogy nagyon olvasott könyv Magyarországon Marmontel *Bélisaire*-je is. Krasznahorkán, Nagyváradon, Erdélyben a könyvtárakban mindennütt francia filozófusok munkáira bukkan. Nagykárolyban egy piarista tanárnál is megdöbbenve látja Voltaire műveit, az *Encyclopédie*-t és egyéb „veszedelmes” könyveket. Selmechányán Stampfner császári kamarazagzatától hallja, hogy ez, mikor Voltaire *Pucelle*-je kezdett az országban terjedni, minden hozzáférhető példányt összevásároltatott és megsemmisített. Hasonló nagy érdeklődést tapasztalt hazánkban Feller a szabadkőművesség iránt is, gyakran kértek tőle arra nézve is felvilágosításokat.

Hiába utálta Feller a francia filozófusokat, a felvilágosultság századának fia volt ő is, korának szabadelvű és demokratikus eszméi reá is hatottak. Ellensége volt a zsarnokságnak, elnyomatásnak, az előjogokon és kiváltságokon alapuló társadalmi rendnek. Ez magyarázza meg a köznép, a parasztság iránt tanúsított rokonszenvét és részvétét. Megbotránkozik azon, hogy nálunk, „a világ legtermékenyebb országában” a föld népe milyen nyomorban sínylődik s hogy a földesurak kíméletlenül elnyomják és kizsákmányolják jobbágyaikat, s amikor birtokaikon dolgoztatják őket lovas vagy gyalogos felügyelők vannak mellettük és ostorral ösztökélik őket a munkára. Nyomorúságos helyzetük következménye, hogy a parasztok tudatlanok, babonások s tele vannak mindenféle hibával. Az a csodálatos, hogy sorsukat mégis milyen türelmesen és megelégedetten viselik. Különösen kedveli Feller a szlovákokat. Ezek szegények, de vidámak, szorgalmasak, tisztelettudók, jóindulatúak, „több érzés és emberiség van bennük, mint a francia filozófusokban.” A magyarok, különösen az alföldiek, vadabbak és mehezen kezelhetők, a görögök hitszegők, barbárok és kegyetlenek, a cigányok ijesztő külsejűek, az oláhok vakbuzgók és olyan szigorúan megtartják a böjtöt, hogy böjti napokon még pipát sem vesznek a szájukba, mert annak szaruból vagy csontból van a szopókája.

Magyarországi tartózkodásának utolsó szakaszát Feller Besztercén töltötte. Az ottani nyugalmas és idillikus életet azonban nem sokáig bírta ki s mivel nálunk nem tudott hajlamainak és képességeinek megfelelő munkakört találni, négy, élményekben gazdag év után, sok jóbarátot hagyva maga után búcsút vett hazánktól, „melyet nagyon szeretett s ahol talán őt is szerették” és visszatért Belgiumba.